

ІВАН ЗАРЕЦЬКИЙ – ДОСЛІДНИК І ЗБИРАЧ ТРАДИЦІЙНОЇ ОПІШНЯНСЬКОЇ КЕРАМІКИ

Стаття містить відомості про керамологічну діяльність Івана Зарецького – відомого українського керамолога, колекціонера, археолога, про його внесок у дослідження, збереження й популяризацію опішнянського гончарства. Подано інформацію про колекції кераміки, гончарських інструментів, матеріалів, зібрані дослідником у Опішному для Полтавського краєзнавчого музею та Російського етнографічного музею (Санкт-Петербург).

Ключові слова: Іван Зарецький, керамологія, опішнянська кераміка, колекція мальованих мисок.

Іван Зарецький (1857 – 1936) – український керамолог, археолог, колекціонер, музеолог, фотограф кінця XIX – початку XX століття. Ним зроблено вагомий внесок у формування археологічних, природничих та етнографічних колекцій Полтавського краєзнавчого музею. Завдяки збиральницькій діяльності Івана Зарецького сформовано перші керамологічні колекції Полтавського краєзнавчого музею та Російського етнографічного музею (Санкт-Петербург, Російська Федерація). В останньому зберігається найбільша в світі унікальна колекція традиційних опішнянських мисок. Монографія керамолога "Гончарный промысел в Полтавской губернии" (1894)¹ стала основним джерелом для подальших досліджень традиційної кераміки одного з найвідоміших українських гончарних осередків – Опішного.

Незважаючи на наявність ряду публікацій, що висвітлюють окремі аспекти життя та діяльності Івана Зарецького, в українській історіографічній літературі відсутні ґрунтовні дослідження внеску керамолога у вивчення, збереження й популяризацію опішнянського гончарства.

З огляду на це, розгляд даного аспекту життя керамолога, опрацювання на сучасному рівні результатів його роботи є необхідним для всебічного висвітлення багатогранної діяльності Івана Зарецького, зокрема його ролі в збереженні гончарної спадщини Опішного.

На кінець XIX століття Іван Зарецький вважається одним із найбільш досвідчених дослідників Полтавського краю. Він першим ще наприкінці 1880-х років розпочав розкопки археологічних об'єктів в Середньому та Нижньому Поворсклі². Тоді ж його запрошують на службу в Полтавське губернське земство, де він прилучається до формування колекцій краєзнавчого музею³. Активна дослідницька робота Івана Зарецького дає підстави Полтавському земству доручити вченому вивчення гончарного промислу губернії. Щоб вповні виконати поставлені завдання, учений працює за програмою, розробленою ним спеціально для даного дослідження і доповненою й затвердженою губернською земською управою⁴. Дана програма стала передумовою наступних досліджень керамологів, а матеріали звіту про дослідження гончарства Полтавщини є й сьогодні актуальними при вивченні технології виготовлення кераміки, асортименту виробів, гончарської лексики, побуту гончарів тощо.

Окрім цього, Іван Зарецький зібрав першу в Україні колекцію кераміки, матеріалів, гончарських інструментів, що стала основою керамологічної збірки Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства (нині Полтавський краєзнавчий музей); ним започатковано фіксування професійної гончарської лексики, вперше сфотографовано технологічні процеси гончарства та побут майстрів⁵. За безпосередньої участі Івана Зарецького в Опішному відкрито першу в Лівобережній Україні Зразкову гончарну майстерню, яку він очолював до вересня 1896 року⁶.

Улітку 1893 року дослідник відвідав Опішнянський гончарний осередок. Передумовою цьому стала спеціальна програма Полтавського губернського земства, направлена на полегшення важкої сільськогосподарської кризи шляхом розвитку народних промислів. Управою були вибрані найбільш розповсюджені й найважливіші в економічному житті губернії промисли – кушнірство й гончарство⁷. Дослідження вкрай важливого для Полтавської губернії гончарного промислу було доручено Івану Зарецькому. Результатом проведеної роботи стала перша в Лівобережній Україні керамологічна монографія "Гончарный промысел в Полтавской губернии", в якій містяться ґрунтовні дослідження найбільш відомого гончарного осередку Полтавщини – Опішного.

Метою роботи було дослідити економічний стан промислу та, як зазначав сам дослідник, "простежити генетичний зв'язок гончарства, що існує нині, з гончарством доісторичним"⁸. Та Іван Зарецький зазначав, що "прежде чем помочь развитию промысла, надо знать его недостатки и нужды"⁹, тому особливу увагу він звертав на ті обставини, які гальмували процес розвитку, скрупульозно вивчаючи інструменти, матеріали, етапи технологічного процесу, побут гончарів.

Завдяки проведеній роботі дослідника відомо, що 1893 року в Опішному працювало 288 гончарів, для яких гончарство було основним заробітком¹⁰. З них: горщечників – 147, мисочників – 68, цегельників – 45, посудників – 28. Окрім статистичних даних про економічний стан гончарства та соціальний статус гончарів, дослідник детально описує кожен етап роботи майстрів – від добування глини до збуту продукції. Крім того, Іван Зарецький звертає увагу на шкідливі умови праці, побут майстрів, традиції, згадує імена деяких майстрів. Окрім цих даних, автор говорить про майстерність опішнянських гончарів, "между которыми имеются премированные медалями и прочими поощрительными знаками на выставках" (як от Федір Чирвенко, Іван та Герасим Гладиревські)¹¹.

Іван Зарецький вважав майстрів Опішного найкращими гончарями не тільки в Зіньківському повіті, а й у всій Полтавській губернії, зазначаючи, що опішнянські гончарі відрізняються від інших "замечательной скоростью и ловкостью рук" і їх справедливо можна назвати "настоящими виртуозами в гончарном производстве"¹².

Власноручно й на високохудожньому рівні керамолог замалював усі види гончарських інструментів, типи горнів у розрізі, основні різновиди посуду тощо, започаткувавши формування нового типу керамологічних джерел – графічну документацію польових спостережень¹³. Сам дослідник зазначав: "Самое подробное описание инструментов и прочих орудий, употребляемых нашими гончарами в гончарном производстве, не было бы вполне понятным без рисунков"¹⁴.

Завдяки спостережливості й зацікавленості дослідника відомо, як жили гончарські родини Опішного на кінець XIX століття. Іван Зарецький зазначав, що, порівняно з іншими осередками, в Опішному гончарі – гарні господарі, мають охайні оселі, в яких немає нічого зайвого, навіть у заможніших майстрів, і загалом опішнянські гончарі "производят самое приятное впечатление"¹⁵. Дружини – гарні господині: посуд чистий, на столі біла скатертина, діти охайні й завжди в чистому одязі. Зовні гончарі високі, з приємним виразом обличчя, завжди привітні¹⁶. Погоджуючись з думкою М.Маркевича, Іван Зарецький зазначає, що опішнянські жінки "красивейшие в Полтавской губернии; даже старухи и те имеют какое-то особенно приятное выражение лица"¹⁷.

Окрім вище зазначеного, Іван Зарецький зібрав і передав до земського музею (нині Полтавський краєзнавчий музей) першу в Україні керамологічну колекцію (більше 400 експонатів), до складу якої входило 8 різновидів опішнянських глин, креслення гончарських інструментів (46 експонатів) і безпосередньо інструменти (28 експонатів); вироби з опішнянського гончарного осередку, зокрема 20 полив'яних мисок; фотознімки технологічних процесів виготовлення виробів та побуту гончарів¹⁸. Опішнянські експонати колекції, зібраної Іваном Зарецьким, становили третину від загальної кількості переданих ним до земського музею.

Завдяки активній археологічній та краєзнавчій діяльності ім'я вченого відоме далеко за межами Полтавської губернії. Перебуваючи у Санкт-Петербурзі під час представлення традиційних виробів Полтавщини на Всеросійській кустарній виставці (1902), Іван Зарецький знайомиться з науковим та музейним життям столиці й звертає увагу на щойно заснований

Етнографічний відділ Руського музею Імператора Олександра III (нині Російський етнографічний музей). Невдовзі провідний російський етнограф, один із організаторів Російського етнографічного музею Микола Могилянський запропонував Раді Відділу Етнографії долучити співробітника Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства Івана Антоновича Зарецького до формування фондів Етнографічного відділу Російського музею Імператора Олександра III. Відповідно до рішення Ради Етнографічного відділу від 6 квітня 1902 року Іван Зарецький отримав посаду члена-кореспондента¹⁹.

Загалом, упродовж 1902 – 1910 років Іван Зарецький зібрав для Імператорського музею близько 600 виробів української кераміки, і з них 500 – опішнянських²⁰. У фондах музею також зберігаються жіночі головні убори, одяг²¹, взуття²², рушники, зразки узорів вишивки, килими, весільна випічка²³, зібрані Іваном Зарецьким в Опішному.

Колекція опішнянської кераміки представлена різними типами посуду, декоративними виробами, куришками, люльками, іграшками тощо. Варто зазначити, що більшість виробів, як стверджує збирач, "отличаются определенными традиционными формами и самобытным орнаментом" і мають першочергове значення в домашньому побуті не тільки в Полтавській, а й у сусідніх губерніях²⁴. Окрім фіксування назв виробів, Зарецький описує їх і вказує особливості використання. На жаль, в архівних матеріалах знаходимо лише поодинокі випадки фіксації авторів виробів. Згадується, що для музею зібрано кераміку Федора Чирвенка, багато робіт гончаря Євстафія Ночовника. У фототеці Російського етнографічного музею (далі РЕМ) зберігаються унікальні фотографії, відзняті в Опішному Іваном Зарецьким: "Вид горна для обжига горшков"²⁵, "Возка гончарной глины"²⁶, "Готовые гончарные изделия"²⁷, а також зображення опішнянок в народному одязі²⁸. Фотознімки зроблено влітку 1902 року.

Для Імператорського музею Іван Зарецький зібрав унікальну, найбільшу в світі колекцію традиційних опішнянських мисок (налічує більше 220 виробів), що вкрай важливо для збереження й популяризації опішнянського гончарства. Він зазначав: "Между всеми гончарными изделиями Полтавской губернии первое место в экономическом и этнографическом отношении занимают накрашенные поливные миски, украшенные арабесковым, геометрическим, реже растительным и животным орнаментом"²⁹.

Ученим зафіксовано винятково важливу інформацію для подальших досліджень про форми мисок із графічним зображенням їх ("кандійка", "проста", "тарелка", "немецкая тарелка", "шльонка"), описано їх розміри (від "п'ятерика" до "одиначки" з зазначенням розмірів у вершках), головні орнаменти (арабесковий, геометричний, рослинний, тваринний, рослинно-тваринний), основні мотиви мискового орнаменту (опускання, пояски, вивідець, кривулька, пальчики тощо), інструменти для оздоблення (коров'ячий ріг, гусяче перо, проволочна шпилька), матеріали для виготовлення виробів (місцеві картаті глини й льодовикова глина з Лохвицького повіту); для фарб (глина, болотна руда, залізна окалина, фольга мідна); для поливи (кварцовий пісок, свинець). Варто зазначити, що на жодній із представлених в колекції мисок не повторюється орнаментальна композиція.

Підсумовуючи вище сказане, зазначу, що завдяки дослідницькій і збиральницькій діяльності Івана Зарецького можна проаналізувати не тільки економічний стан тогочасного опішнянського гончарства, а й простежити зміни, що відбулися в традиційному гончарстві впродовж століття, дізнатися про технологічні особливості ремесла, дослідити гончарську лексику, а також побут майстрів. Важливими для роботи науковців є унікальні графічні зображення та фотознімки, що фіксують тонкощі технічної сторони промислу. Безперечно, Зарецьким були відібрані унікальні й найкращі екземпляри опішнянської кераміки, які не тільки для нього мали вкрай важливе значення, а й для наступних дослідників-керамологів, художників, керамістів, краєзнавців тощо. Не одне покоління керамологів послуговуються зібраною дослідником інформацією.

Внесок керамолога в збереження й популяризацію народних традицій опішнянського гончарства полягає в тому, що він зібрав першу в Україні керамологічну колекцію. Зібрав унікальну систематизовану колекцію опішнянських виробів для одного з найбільших етнографічних музеїв світу. Передавши унікальні глиняні вироби опішнянських майстрів до РЕМу, Зарецький сприяв їх подальшому збереженню й популяризації. Поодинокі вироби й зараз репрезентують культуру українського народу в постійно діючій експозиції РЕМу, завдяки чому про майстерність опішнянських гончарів відомо в усьому світу.

Вивчення архівних матеріалів, в тому числі фотоматеріалів, колекціонера дає можливість сучасним етнографам, керамологам, філологам, мистецтвознавцям вивчати та вводити в науковий обіг інформацію про стан гончарства в Опішному на кінець XIX – початок XX століття, реконструювати гончарську термінологію.

Особливу роль у репрезентації гончарної спадщини столиці українського гончарства – Опішного – виконують мальовані миски. Їхню унікальність важко переоцінити.

На жаль, упродовж століття опішнянські глиняні шедеври могли бачити тільки науковці, що мали дозвіл працювати у фондах РЕМу. Лише у 2002 – 2003 рр. опішнянські миски були представлені на виставці української кераміки під назвою "Не святі горшки ліплять", що експонувалася у виставковому залі Російського етнографічного музею³⁰. Зараз відвідувачі РЕМу можуть бачити кілька мисок у постійно діючій експозиції, що представляє етнографію народів України.

Тому вкрай важливою подією для поціновувачів народного мистецтва став альбом "Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (в зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі)"³¹ (2010) – перша книга Національного науково-видавничого проекту "Гончарна спадщина України XVII – XX століть" у 70 книгах. Видання підготовлено Національним музеєм-заповідником українського гончарства в Опішному, Інститутом керамології – відділенням Інституту народознавства НАН України (Опішне, Україна) спільно з Російським етнографічним музеєм (Санкт-Петербург, Російська Федерація). Цього року альбом став призером IV Київської міжнародної книжкової виставки-ярмарку та отримав спеціальну відзнаку на XVII Міжнародному форумі видавців у Львові.

Безперечно, видання новітнього альбому опішнянських мисок, до яких торкалися руки Івана Зарецького, постає закономірним виявом вдячності нащадків великому подвижнику української етнографії, керамології й музеології – Івану Антоновичу Зарецькому.

¹ Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава, 1894. – 3 нен., II, 126, XXIII, VI. – 11 с.

² Зарецкий И.А. Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачевка // Харьковский сборник. – Харьков, 1888. – Вып. II. – Отд. II. – С. 229 – 246.

³ Павловский И.Ф. Зарецкий Иван Антонович // Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. – Полтава, 1912. – С. 234 – 236.

⁴ Зарецкий И.А. Вказ. праця. – С. 1.

⁵ Пошивайло О. Українська академічна керамологія XXI сторіччя. Теорія, історія, сучасний ужинок, майбутній поступ. – Книга I (2001 – 2005). – Опішне, 2007. – С. 17.

⁶ Пошивайло О. З досвіду роботи по підтримці й розвитку гончарства в Опішні у другій половині XIX – на початку XX століть. – Опішне, 1989. – С. 11

⁷ Отчет Полтавской земской управы за 1894 год. – Вып. первый. – Полтава, 1895. – С. 5.

⁸ Зарецкий И.А. Вказ. праця. – С. 1.

⁹ Там само. – С. 2.

¹⁰ Там само. – С. 105.

¹¹ Там само. – С. 117.

¹² Там само. – С.101.

¹³ Пошивайло О. Українська академічна керамологія XXI сторіччя. Теорія, історія, сучасний ужинок, майбутній поступ. Вказ. праця. – С. 17.

¹⁴ Зарецкий И.А. Вказ. праця. – С. 37.

¹⁵ Там само. – С. 122.

¹⁶ Там само. – С. 121.

¹⁷ Там само.

- ¹⁸ Естественнo-исторический музей Полтавского губернского земства. Описание коллекций. – Полтава, 1899. – С. 84 – 89.
- ¹⁹ Журнал заседаний Совета Этнографического отдела музея. Ноябрь 1901 – декабрь 1903 г. // Науковий архів Російського етнографічного музею. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 42.
- ²⁰ Украинцы XIX – XX вв.: Каталог-указатель этнографических коллекций / Составители Н.М. Хазова, О.В. Карпова. – Л., 1983. – 63 с.
- ²¹ Переписка и отчет И.А.Зарецкого о собирании этнографических материалов в Полтавской губернии; описи предметов одежды и домашнего обихода с указанием их назначения // Науковий архів Російського етнографічного музею. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 273. – Арк. 6.
- ²² Там само. – Арк. 57 зв.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само. – Арк. 1.
- ²⁵ Фототека // Російський етнографічний музей. – Колекція 487. – Ф. 30 в.
- ²⁶ Там само. – Ф. 31 а.
- ²⁷ Там само. – Ф. 32 в.
- ²⁸ Там само. – Ф. 13.
- ²⁹ Переписка и отчет И.А. Зарецкого о собирании этнографических материалов в Полтавской губернии; описи предметов одежды и домашнего обихода с указанием их назначения // Архів Російського етнографічного музею. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 273. – Арк. 1 зв.
- ³⁰ Штанкіна Ірина. Російський етнографічний музей: виставка "Не святі горшки ліплять" // Український керамологічний журнал. – 2004. – №4. – С. 116 – 120.
- ³¹ Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (в зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі) / Автор-упорядник О.Пошивайло, художник Ю.Пошивайло, фотограф Т.Пошивайло. – Опішне, 2010. – 632 с.: іл.

В статье идет речь о керамологической деятельности Ивана Зарецкого – известного украинского керамолога, коллекционера, археолога, его заслугах в исследовании, сохранении и популяризации опошнянского народного гончарства. О коллекциях керамики, гончарских инструментов, материалов, собранных исследователем в Опошном для Полтавского краеведческого музея и Российского этнографического музея (Санкт-Петербург, Российская Федерация).

Ключевые слова: Иван Зарецкий, керамология, опошнянская народная керамика, коллекция мисок.

The article contains information about ceramologist activity of Ivan Zarets'kyi, famous Ukrainian ceramologist, collector, archaeologist, his contribution in research, maintenance and popularization of ceramic of Opishnya. Information about collections of ceramic, potter instruments, materials, which were collected by a researcher in Opishnya for the Poltava regional museum and the Russian ethnographic museum (Saint-Petersburg) is given.

Key words: Ivan Zarets'kyi, ceramology, ceramics of Opishnya, collection of drawn plates.